

भारतीय संस्कृती आणि वर्तमान समाज

डॉ देवयानी चव्हाण

सहयोगी प्राध्यापक

गो. से. अर्थ-वाणिज्य महाविद्यालय नागपूर

महाराष्ट्र भारत

सारांश:-

संस्कृती ही कोणत्याही राष्ट्राची सुसभ्यता आणि समृद्धतेची वारत्तविक सूचक आहे. ज्या समाजामध्ये एकता, अखंडता आणि सदाचरण आहे तो समाज सुखी. वसुधैवकुटुंबकम ही भावना विद्यमान आहे तेच राष्ट्र ख-या अर्थाने विकसित आणि सुसभ्य मानले जाते. भारतात प्राचीन काळापासून सभ्यता आणि संस्कृती समृद्ध राहिलेली आहे. भारतीय सभ्यता आणि संस्कृती प्राचीन काळापासून इतकी मजबूत आहे की आधुनिक काळातही अनेक विदेशी सभ्यता आणि संस्कृतीच्या संर्पकात येऊनही सहजासहजी ढळू शकली नाही. भारतीय संस्कृतीची खरी विशेषता ही आहे की शांती आणि अहिंसेला आधार मानून आम्ही स्वतंत्रता प्राप्त केली. पण वर्तमान स्थितीत मात्र भारतात सामाजिक परिवर्तनाचे मूल्यांकन केले तर त्यात परिवर्तन दिसून येते. पाश्चात्य संस्कृतीच्या नादी लागून भारतीय संस्कृती लयाला जाते की काय अशी भिती वाटायला लागली आहे. सुसंस्कृत संपन्न अशा संस्कृतीस असंस्कृत आणि विकृत मनोवृत्तीच्या समूहांनी आपल्या राक्षसी महत्वाकांक्षेमुळे संपवलेले आहे.

सांकेतिक शब्द :- समाज, संस्कृती, संस्कार, सभ्यता, परिवर्तन

जगामध्ये भारतीय संस्कृती सर्वात शेष आहे. फार पुरातन काळापासून चालत आलेली ही संस्कृती पूर्वीच्या महान थोर शृंगारामीन पासून तिची निर्मिती झाली, ती आशिया खंडात. तिचे मुख्य केंद्र भारत देश, ती संपूर्ण भारतात प्रस्थापित असल्याने ती भारतीय संस्कृती म्हटली जाते. माणूस म्हणून जगण्यासाठी माणसासारखे जगावे लागते असे तत्वज्ञान शिकविणा-या भारतीय संस्कृतीचे वर्णन अनेक थोर महात्मे,

डॉ देवयानी चव्हाण

1Page

साधू, संत, सज्जन, कवी, लेखक यांनी अनेकदा केले आहे व अजूनही करतच आहेत. मात्र कालाच्या ओघाने सामाजिक संस्कृतीची जडण घडण ही बदलत असते. मानव समृद्धातून समाज रचना आणि समाज रचनेतून संस्कृती उभी राहते. आज वास्तवात संपूर्ण समाज रचनाच विस्कटलेली असून दिशाहीन झालेली दिसते. जिथे समाधान, आनंद, स्वास्थ, स्वरक्षण व सुरक्षितता मानव समुदायाला नाही तर सामाजिक संस्कृती कशी राहणार? आजचा मानव वैयक्तिकरित्या आपले जीवन फावेल-जमेल त्या मार्गाने रेटतो आहे. असेच आज सामाजिक संस्कृतीचे चित्र दिसते आहे. त्यामुळे भारतीय संस्कृती काय? ते पाहूया.

संस्कृतीच्या व्याख्या खालील प्रमाणे

१ संस्कृती या शब्दामध्ये सम हा उपर्युक्त आणि कृ हा संस्कृत धातू आहे. संस्कृतीचा अर्थ सर्वसमावेशक कृती असा होतो. धर्मासह समग्र अंतर्बाह्य जीवनाच्या उन्नत अवरथेसाठी संस्कृती हा शब्द वापरला जातो. प्रकृती म्हणजे निसर्ग, विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रकृतीत विकार होऊ नये म्हणून करायचा संस्कार.

२ संस्कारपूर्ण, संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल-विशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती.

३ संस्कृती म्हणजे माणसाची विशिष्ट जीवनपद्धती. आपला पोशाख, खाण्यापिण्याच्या पद्धती, परस्परांशी वागणे, व्यवहार, निती, कायदे, कला, साहित्य इ. अनेक गोटीतून आपली एक वैशिष्टपूर्ण जीवन पद्धती स्पष्ट होते तिला संस्कृती असे म्हणतात.

४ सुसंस्कृत आचरण म्हणजे संस्कृती.

५ संस्कृती म्हणजे आचार-विचार व व्यवहार

६ विनोबा भावेनी सांगितलेली संस्कृतीची व्याख्या, भूक लागणे म्हणजे प्रकृती, भूकेने तृप्त झाल्यानंतर आणखीन खाणे(पशुपक्ष्यांत ही वृत्ती नसते) म्हणजे विकृती. आणि एक भाकरीची भूक असताना केवळ अर्धी भाकर आपणास मिळालेली आहे आणि ती अर्धी भाकर खात असताना आपल्याही पेक्षा जास्त भुकेला माणूस आपल्यासमोर आलेला आहे, त्यावेळी आपल्या अर्द्या भाकरीतून चतकोर त्याला देणे म्हणजे संस्कृती.

आज या देण्याच्या संस्कृतीपासून अलिकडे माणूस दूर होत चाललेला आहे. आपल्या गरजा भागल्यानंतर देखील तो संपत्ती गोळा करण्याच्या मागे लागलेला आहे. गरजेपेक्षा जास्त वरत्तू व संपत्ती तो गोळा करतोय, म्हणजेच इतर कोणातरी गरजवंतांची वरत्तू किंवा पैसा तो मिळवतोय, ही विकृतीच. अशा विकृतीतून समाजात विषमता पसरते आणि या विषमतेचा ज्यावेळी उद्रेक होतो, त्यावेळी मानवी

संस्कृतीवर संकटे येतात. संस्कृती लयाला जाते. पुन्हा नव्याने सर्व गोष्टीची उभारणी करावी लागते. इतिहासात असे अनेकदा घडलेले आहे. जगातल्या वेगवेगळ्या भागांतील अनेक मानवी संस्कृती या भयावह अशा विषम समाजरचनेमुळेच नाट झालेल्या आहेत. किंवा सुसंस्कृत संपन्न अशा संस्कृतीस असंस्कृत आणि विकृत मनोवृत्तीच्या समूहांनी आपल्या राक्षसी महत्वाकांक्षेमुळे संपवलेले आहे.

मनुष्याचा जीवनेतिहास गेल्या सहा लाख वर्षांचा माहीत आहे. सहा लाख वर्षापूर्वीचा माणूस आजचे समाजजीवन जगेल हे कोणास शक्य वाटले असते का? खचितच नाही. जीवनात जी नवनिर्मिती होत असते ती मानव स्वतः करतो. ती नव्या पिढीपर्यंत पोहचवतो. अशाच जीवनाला संस्कारमय जीवन म्हणता येईल. मनुष्यामध्ये असे कोणते गुणधर्म आहेत की ज्यामुळे संस्कृतीची निर्मिती शक्य आहे आणि एकट्या दुकट्या व्यक्तीच्या जीवनकमात संस्कृतीची निर्मिती होणे अशक्य आहे. एकांतात राहिलेल्या रॉबिन्सन क्रसो किंवा गिरीकंदरी वास करणारे शृणुमुनी ह्यांचे जीवन संस्कृतीसंपन्न असते. पण ते समाजनिरपेक्ष नसते. मोठेपणी एकांत वासात राहिलेली ही माणसे लहानपणापासून सर्व सामाजिक संस्कार आत्मसात केलेली अशी असतात. अगदी लहानपणी रानावनात टाकलेली मुळे एक तर मरुन जातात किंवा जगलीच तर सर्वसाधारण मनुष्याचे व्यवहार करण्यास असमर्थ असतात. ज्याला आपण व्यक्ती म्हणून समजतो त्याचे व्यक्तिमत्त्व समाजामुळे साकार झालेले असते असे एफ.एच. बॅडले म्हणतात. एवढेच की ते जितके सरळ सामाजिक जीवनाच्या प्रतिक्रियेतून घडते त्यापेक्षा अधिक संस्कृतीच्या कियाप्रतिक्रियांमधून घडते. व्यक्तिचे व्यक्तिमत्त्व आकार घेते ते संस्कृतीमुळे. समाजाच्या संस्कृतीमध्ये समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, धर्म, कायदा, कला, साहित्य, व्यवहार विचार इ. सर्व घटकांचा समावेश होतो. आणि ते संस्कृतीकळून काही घेत असतात. तिला काही देत असतात. तेव्हा संस्कृती म्हणजे या विविध घटकांचे परिवर्तनशील आणि प्रगतीशील संकुल असे म्हणता येईल. भारतात अनोखी संस्कृती असलेले विविध धर्माचे लोक एकत्र राहतात. हिंदू, खिचन, इस्लाम, बौद्ध, जैन, शिख धर्म हे देशातील काही प्रमुख धर्म आहेत. भारत हा असा देश आहे जिथे देशाच्या विविध भागात विविध भाषा वोलल्या जातात. वेगवेगळ्या धर्माचे लोक ऐकमेकांना हस्तक्षेप न करता विविध उत्सव देशाच्या विविध भागात मोठ्या उत्साहात साजरे करतात. बुद्धपौणिमा, महावीर जयंती, ईद, गुरुनानक जयंती इत्यादी विविध कार्यक्रम अनेक धर्माव्दारे एकत्रितपणे साजरे केले जातात. शास्त्रीयनृत्य (भरतनाट्यम, कथक, कथकली, कुचीपुडी) आणि क्षेत्रांनुसार लोक यासारख्या विविध सांस्कृतिक नृत्यांसाठी भारत एक प्रसिद्ध देश आहे. भारतात जागोजाग वेगवेगळे लोक, धर्म, वातावरण, भाषा, चालीरीती आणि परंपरा यात वैतिध्य दिसत असूनही आढळणारे साम्य हे या देशाचे वैशिष्ट्य आहे. देशभरात पसरलेल्या विविध उपसंस्कृती आणि हजारो वर्षांच्या परंपरा यांची एकत्रित वळलेली मोठ म्हणजे भारतीय संस्कृती. भारतीय संस्कृतीला स्वतंत्र असे वेगळे वैशिष्ट्ये आणि परंपरा लाभलेली आहे. भारतीय संस्कृती ही अतिप्राचीन आहे. वैदिक साहित्य हे भारतीय संस्कृतीचे मूळ

साधन घंथ आहेत. भारतीय संस्कृती समजून घेतांना या धार्मिक साहित्याचा उपयोग होतो. वैदिक साहित्यामध्ये प्रामुख्याने वेदांचा, उपनिषादांचा, आरण्यक घंथ यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

भारतीय संस्कृती ही देशाच्या इतिहासामुळे, विलक्षण भुगोलामुळे आणि जनतेतील वैविध्यामुळे आकारास आली आहे. शेजारच्या देशांतील चालीरीती, परंपरा व कल्पना सामावून घेत, भारतीय संस्कृतीने सिंधु संस्कृतीदरम्यान जन्माला आलेले तसेच वैदिक काणात, दक्षिण भारतातील लोहयुगकाळात, बौद्ध धर्माच्या उद्धव आणि हासाच्या काळात तसेच भारताचे सुवर्णयुग, मुसलमानी आक्रमण व युरोपियन देशांच्या वसाहती दरम्यान झालेले बदल पचवून देखील स्वतःचे परंपरागत प्राचीनत्व टिकवून ठेवले आहे.

भारतीय संस्कृतीने तिच्या इतिहासाने, अद्वितीय भौगोलिक रचनेने, वैविध्यपूर्ण लोकजीवनाने आणि शेजारील देशांच्या परंपरा व कल्पना स्वीकारून तसेच पुरातन परंपरा जपून आकार घेतला आहे. भारतात जागोजाग वेगवेगळे लोक, धर्म, वातावरण, भाषा, चालीरिती आणि परंपरा यात वैविध्य दिसत असूनही, आढळणारे साम्य हे या देशाचे वैशिष्ट्य आहे. ती अनेक प्रसिद्ध आध्यात्मिक गुरुंचे व योगशिक्षकांचे आश्रयस्थान आहे. भारतीय संस्कृतीला स्वतंत्र अशी वेगळे वैशिष्ट्ये आणि परंपरा लाभलेली आहे. भारतीय संस्कृती ही अतिप्राचीन आहे. वैदिक साहित्य हे भारतीय संस्कृतीचे मूळ साधन घंथ आहेत. भारतीय संस्कृती समजून घेतांना या धार्मिक साहित्याचा उपयोग होतो. वैदिक साहित्यामध्ये प्रामुख्याने वेदांचा, उपनिषादांचा आरण्यक घंथ यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

मनुष्य व त्याच्या भोवतीचे विश्व मिळून निसर्ग बनतो. या निसर्गामध्ये जीवनाच्या उत्कर्षाला असे बदल करून म्हणजेच निसर्गावर काही संस्कार करून मनुष्य आपली जीवनयात्रा चालवितो. तो केवळ बाह्य विश्वातील पदार्थावर संस्कार करतो असे नव्हे तर स्वतःत बदल घडवून आणतो. संस्कृती या शब्दात हे दोन्ही प्रकारचे बदल अभिप्रेत आहेत. भारतात सांस्कृतिक इतिहासाची श्वाटचाल पाहिली असता तिच्यात प्रमुख तीन वैशिष्ट्ये दिसून येतात. १) अखंडित परंपरा २) राजकीय व धार्मिक सत्तांच्या केंद्रीकरणाचा अभाव ३) संस्कृती संघर्ष टाळून संस्कृतिसंगम करण्याची प्रवृत्ती.

विशिष्ट परिवेशातील वा भौगोलिक परिसरातील मानवी समूह म्हणजे समाज. हा समाज विविध जाती-जमाती वा धर्मपंथाचा असू १६कतो. तरीही हा मानवी समाज विशिष्ट संस्कृतीच्या चौकटीत एकसंघ असतो. जगात आज भौतिक विकास, तंत्रज्ञान आणि नवनवीन वैज्ञानिक १६ोध यांचे ज्या पद्धतीने सपाटीकरण होत आहे, जगातील सर्व नागरीक अशा विकासामुळे सुखासीन होताना दिसतात. यामार्गे धार्मिक कझरता, मूलतत्ववादी दुराभिमान आणि सनातनी विचारसरणी कार्यरत आहे.

संस्कृती आणि संस्कार

संस्कृती आणि संस्कार या दोन्ही संकल्पनांचा खूप जवळचा संबंध आहे. संस्कारामुळेच संस्कृती तयार होत असते. संस्कृतीच्या निर्मिती प्रक्रियेत संस्काराचे खूप महत्वाचे स्थान आहे. संस्कार या १६शब्दाचा वापर आपण बरेचदा करीत असतो पण त्या १६शब्दाचा अर्थ प्रत्येकाला माहीत असतोच असे नाही. पृथ्वीवरील सर्व वस्तूंवर संस्कार घडत असतात. सर्व वस्तू एकमेंकावर किया प्रतिक्रिया करीत असतात. पावसाने दगड झिजतो, माती भिजते, बीज अंकुरते, उन्हाने दगड फुटतात, बीज वाढीस लागते, दगड फुटतात, नदीच्या प्रवाहाने वाहत जाऊन त्याचे गोटे होतात. पृथ्वीवर आणि पृथ्वीवरील वस्तूंवर प्रत्यही असे संस्कार होत असतात. पृथ्वीचे व पदार्थाचे रूप ह्या संस्कारामुळे सारखे पालटत असते. पण आज ज्या संस्काराचा विचार करावयाचा आहे ते हे नव्हेत. ही सदैव पालटणारी पृथ्वी मनुष्याच्या संस्कारित जीवनाची पाश्वर्भूमी आहे. विशिष्ट परिवेशातील वा भौगोलिक परिसरातील मानवी समूह म्हणजे समाज. हा समाज विविध जाती-जमाती वा धर्मपंथांचा असूशकतो. तरीही हा समाज विशिष्ट संस्कृतीच्या चौकटीत एकसंघ असतो.

जे वैश्विक ठरतं आणि चिरंतन असतं त्यालाच संस्कार म्हणता येईल. ज्या संस्कृतीचे गोडवे गाताना जगातील कोणत्याही कानाकोप-यात आपल्याला संकोच वाटणार नाही ती खरी संस्कृती. जगातील कोणतीही उदार संस्कृती कोणालाही हवीहवीशी वाटते. मूळ भारतीय वा सिंधू हिंदू संस्कृती अशीच सहिणु आहे की, जगातील कोणत्याही कानाकोप-यात तिचा अभ्यास करावासा वाटावा. जिथे दहशत, पाशवी बळजबरी असते, ती संस्कृती नसून विकृती असते.

प्रत्येक कलात्मक आविष्कारावर स्थानिक संस्कृतीचे प्रतिबिंब पडलेले असते. प्रादेशिक संस्कृतीची पृथगात्मता कलात्मक आविष्कारांच्या माध्यमातून १६शोधता येते. उदाहरणार्थ भारतीय वाङ्मयात येणारा दैवी उल्लेख भारतीय संस्कृतीशी नाते सांगेल, तर पाश्चात्य वाङ्मयातील दैवी उल्लेख त्या संस्कृतीशी नाते सांगेल. थोडकचात शिल्पकला, चित्रकला, वाङ्मयातून त्या त्या काळातील जीवनदर्शन चिन्हांकित झालेले दिसते. रामायण, महाभारत आणि इलियड ही जागतिक महाकाव्ये आहेत. सारांश संस्कारांवरून संस्कृती ठरवली जात असते. जगाच्या कोणत्याही कोप-यात जे वागणे सुसंस्कृत वाटेल त्यालाच संस्कार म्हणतात.

आजचे समाज वास्तव

भारतीय संस्कृती संपूर्ण जगात अव्वल आहे. तिला एक परंपरा आहे. पाश्विकमात्य देश भारतीय संस्कृतीकडे एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहतात. भारतीय आदर्श संस्कृती विषयी अभ्यास करण्यासाठी विदेशातील अनेक ज्ञानी लोक याठिकाणी येऊन गेल्याचे इतिहासात पुरावे मिळतात. स्वातंत्र्यानंतर नव्हे तर स्वातंत्र्यापूर्वीही

भारतीय संस्कृतीचा डंका जगभर पसरलेला होता आणि तो आजही आहे किंवळुना यापुढेही राहणारच. परंतु काळानुरूप विज्ञान विविध क्षेत्रात प्रगती करत आहे, दररोज नवनवीन तंत्रज्ञानाचा शोध लागून भौतिक सुविधा वाढत चालल्या आहेत. खेडीपाडी, शहरे सोयी सुविधांनी अधिक समृद्ध व आर्थिक दृष्टिंशा भवक्तम होत चाललेली आहेत. परंतु देशाची प्रगती होत आहे पण भारतीय संस्कृतीची पायमल्ली होताना दिसते आहे. त्याचाच परिपाक म्हणून की काय एकविसाव्या १६तकात संस्कृती जोपासणारी माणसे बोटावर मोजण्या इतकी शिल्लक राहिली आहेत. लोकशाही मार्गाने चालणा-या भारत देशात नको त्या गोटीचे अवाजवी स्वातत्र्य लोकशाहीने बहाल केल्याने त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम संस्कृतीवर झाला आणि समाजातला प्रत्येक घटक वाटेल तसा वागू लागला. पाश्चिमात्य संस्कृती जास्तीत जास्त आचरणात आणू लागला. आपल्या भाषेत त्याला मॉर्डन, फॉशन वरैरे शब्द आहेत, परंतु त्यामुळे कला जोपासणे सोडाच विदुपता समोर येत आहे आणि म्हणून सामाजिक अस्थिरता वाढीस लागली आहे. व्यक्तिमध्ये संघर्ष निर्माण होत असून माणूस माणसाला माणसासारखी वागणूक द्वायला तयार नाही. मोठ्यांचा आदर नाही. घरातील सुसंवाद मुक बहिरे झाले आहेत. अति शिकलेले वाया आणि शिक्षित शिक्षितच राहिले आहे. ज्यांनी आपले पालन पोण केले, लहानाचे मोठे केले, स्वतःच्या पायावर उभे केले त्या जन्मदात्या मातापित्यास आपल्या पासून दूर ठेवण्याचे कृत्य आजची मुले करीत आहे. आपल्या घरापेक्षा वृद्धाश्रमामध्ये आनंदात राहू १६कतात असा विचार करणारी मुले आज समाजात आहे. यास कोणती संस्कृती म्हणायची? परदेशात मुलगा १४वर्षाचा झाला की त्याला स्वतःच्या पायावर उभे राहावे लागते आणि त्याचा आणि त्याच्या आईवडिलांचा काहीही संबंध राहत नाही. तिथे कोणी कोणाचे आईबाबा नसतात तीच प्रथा भारतात येते की काय असे वाटायला लागले आहे. मातृदेवो भव आणि पितृदेवो भव असे म्हणणारे आपल्या आईवडिलांवर अत्याचार करीत आहेत. ही संस्कृती ठिकविण्याचे काम सण आणि उत्सव करीत असतात. ग्रामीण भागात आजही प्रत्येक सण मोठ्या उत्साहात साजरा केला जातो. प्रत्येक सण एक आगळेवेगळे वैशिष्ट्य घेऊन येतो आणि त्यातून भारतीय संस्कृतीची झालक बघायला मिळते. लोकांमध्ये असलेली एकता विविध धर्माच्या सण आणि उत्सवाच्या वेळी दिसते. १६हरी भागात पाहिजे त्या प्रमाणात दिसत नाही. सण आणि उत्सव त्यांच्या घरापुरतेच मर्यादित असते. त्यांना इतर कोणाच्या सुखदुखांशी काहीही घेण देण नसत. आपल्या कुटुंबापुरते विचार करणा-या शहरी भागातील लोकांमुळे भारतीय संस्कृती रसातळाला जाते की काय असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. भारतीय संस्कृतीला १६हरी भागातून पाहिजे तसा प्रतिसाद मिळत नाही आणि याच ठिकाणी पाश्चिमात्य संस्कृती फोफावत चाललेली आहे. भारतीय संस्कृती आणि तिच्या नावाखाली पसरली जाणारी अंधशब्दा हा सुद्धा महापैवाचा आणि विचार करायला भाग पाडणारा विषय आहे. संस्कृती आणि अंधशब्दा यांचा काय संबंध आहे? पण संस्कृती म्हटल की धर्म आले आणि देव नि त्यांच्यावर असणारी शब्दा आली पण याच शब्देचे काळच्या ओघात अंधशब्देत रूपांतर होत आहे. कोणत्याही धार्मिक विधीसाठी मुक्या जीवांचा बळी दिला जातो

अशा कित्येक गोष्टी अंधशब्देमुळे घडतात. भौदूबाबांच्या आहारी जाऊन तंत्रविद्येचा आधार घेऊ पाहतात, ज्या अंधशब्देला खतपाणी घालणा-या आहेत. यावर बंदी घालण्यासाठी प्रयत्न करणा-या डॉ. नरेंद्र दाभोळकरांना आपला जीव गमवावा लागला. प्रत्येक व्यक्तीला याची सुरुवात आपल्या घरातूनच करावी लागणार. आज देशावर परकीय देश घुसखो-या करतो आहे. देशात काही ठिकाणी आर्थिक विषमताही आहे. मात्र आपण सर्वांनी एक होऊन संस्कृती टिकवण्याची, देश समृद्ध करण्याची गरज आहे. म्हणून संस्कृती टिकवायची असेल तर समाजातील प्रत्येक स्तरावरून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे नव्हे संस्कृतीचा अर्थ समजून सकारात्मक पावले उचलणे गरजेचे आहे.

संदर्भ घंथसूची

- १ आमची संस्कृती - इरावती कर्वे
- २ भारतीय संस्कृती - साने गुरुजी
- ३ भारतीय संस्कृती आणि आजचे समाज वास्तव
- ४ भारतीय संस्कृती, सभ्यता आणि परंपरा - डॉ. रमेश पोखरियाल
- ५ भारतीय संस्कृती प्रतीके आणि संस्कार- गणेश केळकर
- ६ भारतीय संस्कृती कुछ विचार- डॉ. राधाकृष्णन